

Agnieszka Szarkowska

Szkolnictwo w guberni grodzieńskiej i w obwodzie białostockim w zaborze rosyjskim (1831-1905)

1. Słowo wstępne

Literatura dotycząca sytuacji szkolnictwa w guberni grodzieńskiej i obwodzie białostockim w okresie zaboru rosyjskiego jest dość bogata. Kwestią rusyfikacji polskiego szkolnictwa na Kresach zajmowali się między innymi: J. Kolbuszewski¹, J. Kucharzewski²,

J. Róziewicz³, W. Studnicki⁴, S. Truchim⁵, L. Zasztowt⁶, L. Życka⁷ i wielu innych autorów.

Jednakże zmieniająca się sytuacja społeczno-polityczna wymaga ponownego przypomnienia tego niezwykle ważkiego problemu. Zwłaszcza, że wciąż istnieje potrzeba wskazania tradycji polskiego szkolnictwa, jako punktu wyjścia do dalszego rozwoju oświaty.

Układ artykułu jest chronologiczno-problemowy. Po prezentacji zasięgu terytorialnego guberni grodzieńskiej i obwodu białostockiego, przedstawiłam sytuację szkolnictwa do 1842 roku na wymienionym obszarze, oraz po 1842 roku, wówczas gdy doszło do likwidacji obwodu białostockiego.

¹ J. Kolbuszewski, *Kresy północno-wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej. Stan badań*, J. Milewski (red.), Białystok 1993.

² J. Kucharzewski, *Od białego do czerwonego caratu*, Londyn 1986.

³ J. Róziewicz, *Polsko-rosyjskie powiązania naukowe*, Wrocław 1984.

⁴ W. Studnicki, *Polityka Rosji względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego. Studium polityczno-historyczne*, Kraków 1906.

⁵ S. Truchim, *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego na początku XIX wieku*, Łódź 1960.

⁶ L. Zasztowt, *Kresy 1832-1864*, Warszawa 1997.

⁷ L. Życka, *Krótki rys dziejów tajnej oświaty na ziemi wileńskiej od 1880 do 1919*, Wilno 1932.

2. Zasięg terytorialny guberni grodzieńskiej i obwodu białostockiego w latach 1831-1842

Po trzecim zaborze, na obszarze Grodzieńszczyzny utworzona została gubernia słonimska, którą w 1796 roku połączono z gubernią wileńską, tworząc jedną gubernię litewską. W 1801 roku gubernię litewską podzielono na dwie części: gubernię wileńską i grodzieńską⁸.

Na mocy postanowień traktatu tylżyckiego z 15 lipca 1807 roku, Białystok został zajęty przez wojska rosyjskie. Utworzono obwód białostocki z wielkorządcą Theylsem. Do obwodu włączono powiaty: białostocki, bielski, drohicki i sokólski, natomiast łomżyński, suraski, biebrzański, kalwaryjski, mariampolski i węgierski weszły w skład Królestwa Polskiego⁹.

Na mocy ukazu carskiego z 18 grudnia 1842 roku obwód białostocki zlikwidowano, przyłączając jego obszary do guberni grodzieńskiej¹⁰. W tym też roku w jej skład wchodziło dziewięć powiatów: grodzieński, brzeski, białostocki, bielski, wołkowyski, kobryński, prużański, słonimski i sokólski. Gubernię grodzieńską podzielono na dwie dyrekcje szkolne: grodzieńską i białostocką. Dyrekcja grodzieńska obejmowała powiaty: grodzieński, sokólski, wołkowyski, słonimski; zaś dyrekcja białostocka powiaty: białostocki, bielski, brzeski, kobryński, prużański¹¹.

3. Sytuacja szkolnictwa w guberni grodzieńskiej i obwodzie białostockim w latach 1831-1842

Upadek powstania listopadowego w sposób istotny zaważył na losach oświaty i szkolnictwa polskiego, które poddane zostało procesowi systematycznie narastającej rusyfikacji. Z życia szkoły i społeczeństwa starano się wyrugować wszystko, co polskie, wyniszczyć w sensie społecznym, ekonomicznym i moralnym. Surowe represje popowstaniowe, nie ominęły i szkolnictwa na Podlasiu.

Po zamknięciu przez władze carskie w 1832 roku Uniwersytetu Wileńskiego, szkoły białostockie włączono do Białoruskiego Okręgu Naukowego (BON). Zlikwidowano wszystkie publiczne szkoły polskie zastępując je rosyjskimi. Skasowano także większość szkół prowadzonych przez zgromadzenia zakonne (całkowitej likwidacji szkół prowadzonych przez zakony dokonano na początku lat czterdziestych). Nauczycieli gimnazjów miały kształcić uniwer-

⁸ L. Zasztowt, op. cit., s. 171.

⁹ W. Monkiewicz, *Białystok i okolice*, Białystok 1986, s. 12.

¹⁰ Ibidem, s. 15.

¹¹ H. Mościcki, *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933, s. 92.

syntety rosyjskie, zaś nauczycieli szkół niższych męskich i żeńskich dwuletnie Kursy Dodatkowe (1838-1848), przy gimnazjum wojewódzkim w Warszawie¹².

Nieliczne i ciągle likwidowane szkoły średnie były objęte ścisłą cenzurą. Rząd rosyjski zmierzał do redukcji szkół średnich w nadziei przyspieszenia procesu asymilacji i integracji tych ziem z Cesarstwem Rosyjskim.

W 1831 roku w guberni grodzieńskiej i obwodzie białostockim istniały męskie szkoły średnie. Należały do nich trzy gimnazja w Białymstoku, Grodzie i Świsłoczy. Do szkół powiatowych należały szkoły w Brześciu Litewski, Bielsku, Drohiczynie, Lidzie, Łyskowie, Nowogródku, Prużanach, Słonimiu, Szczuczynie i Żyrowicach¹³.

Gimnazjum w Białymstoku do II rozbioru było trzyklasową podwydziałową szkołą akademicką wydziału grodzieńskiego KEN. Po przyłączeniu obwodu białostockiego do Cesarstwa Rosyjskiego była to świecka szkoła powiatowa. W roku szkolnym 1834/1835 w białostockim gimnazjum dokonano zmian programowych. Zaczęto wykładać w języku rosyjskim wszystkie przedmioty, prócz religii katolickiej. Pociągnęło to za sobą konieczność sprowadzenia „nauczycieli rządowych”. W 1840 roku w wyniku dalszej rusyfikacji, zniesiono również nauczanie języka polskiego jako przedmiotu. Ponadto w roku szkolnym 1834/1835 powstały dwie nowe klasy: wstępna oraz siódma. Klasa wstępna spełniała rolę jeszcze jednej w mieście placówki stopnia elementarnego z 30-40 uczniami. Trzy pierwsze klasy gimnazjalne tworzyły oficjalnie szkołę powiatową¹⁴.

Duża liczba zgłoszeń sprawiła, że w 1837 roku w białostockim gimnazjum utworzono pierwsze oddziały równoległe, a w 1839 roku powołano czteroklasową filię z oddzielnym kierownictwem. Filia miała niższy poziom nauczania. Ogółem w roku szkolnym 1842/1843 do szkoły powiatowej, gimnazjum i filii gimnazjalnej uczyło 482 uczniów¹⁵.

Warto nadmienić, iż rejestr białostockich placówek ponadelementarnych wypełniły jeszcze dwie szkoły o znacznie mniejszym zakresie oddziaływania. W listopadzie 1837 roku zapadła decyzja o powołaniu w byłym pałacu Branickich Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich (Błagorodnych Dewic)¹⁶, czwartej tego typu placówki w Cesarstwie. Był to zakład przeznaczony dla córek szlacheckich z terenu guberni grodzieńskiej, kowieńskiej, mińskiej i wileńskiej. Nauka trwała sześć lat i obejmowała poza przedmiotami podstawowymi także rysunki, taniec, śpiew, roboty ręczne. Ponadto przy parafii białostockiej misjonarze prowadzili seminarium duchowne dla dwunastu kleryków księży misjonarzy św. Wincentego a Paulo¹⁷. W 1835 roku utworzono w jego miejsce rosyjską szkołę

¹² W. Studnicki, op. cit., s. 136, 154.

¹³ L. Zasztowt, op. cit., s. 171-178.

¹⁴ M. Goławski, *Bibliografia miasta Białegostoku*, Białystok 1936, s. 58.

¹⁵ A. Dobroński, *Szkolnictwo w Białymstoku do 1914 roku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, H. Majecki (red.), t. IV, Białystok 1985, s. 139.

¹⁶ Por. M. Kietliński, *Białostocki Instytut Panien Szlacheckich*, „Białostocczyzna” 3/1998, s. 34-37.

¹⁷ A. Dobroński, op. cit., s. 140.

parafialną systemu Lancastera. Równolegle działała w Białymstoku ewangelicka szkoła parafialna przy zborze¹⁸.

Gimnazjum w Grodnie do II rozbioru było sześcioklasową szkołą wydziałową akademicką wydziału litewskiego KEN. Tradycje szkoły sięgały czasów króla Stefana Batorego, który w testamencie zapisał kwoty na utworzenie w Grodnie kościoła i kolegium. Ostatecznie kolegium jezuickie powstało w Grodnie na początku XVII wieku. Po likwidacji zakonu szkołę przejęła Komisja Edukacyjna, tworząc szkołę świecką. W 1797 roku szkoła została reaktywowana przez dominikanów jako powiatowa szkoła szlachecka. Zreorganizowano ją w 1804 roku, zaś w 1825 roku podniesiono do rangi gimnazjum, pozostawiając przy niej trzyklasową szkołę powiatową. W 1832 roku 14 nauczycieli pracowało z 79 uczniami w gimnazjum i 155 uczniów w szkole powiatowej. W 1833 roku gimnazjum, szkołę powiatową łącznie z klasztorem dominikanów zlikwidowano, a nauczycieli aresztowano. Na miejsce zamkniętej placówki powołano nowe rosyjskie gimnazjum wraz z klasami przygotowawczymi. W grudniu 1835 roku nadano mu nazwę gimnazjum gubernialnego. Przy gimnazjum utworzono również konwikt (błagorodnyj pansion), klasy przygotowawcze i szkołę parafialną systemu Lancastera¹⁹.

Trzecie gimnazjum guberni grodzieńskiej w Świsłoczy, powiecie wołkowskim, zwane potocznie wołkowyskim lub grodzieńskim gimnazjum gubernialnym (do momentu otwarcia gimnazjum w Grodnie) utworzone zostało w 1804 roku. Kontynuowało tradycję wołkowyskiej trzyklasowej szkoły akademickiej podwydziałowej wydziału grodzieńskiego KEN, zlikwidowanej w 1795 roku. Gimnazjum było szkołą świecką czteroklasową. W 1832 roku 16 nauczycieli gimnazjum wykładało dla 79 uczniów gimnazjum i 187 uczniów powiatowej szkoły szlacheckiej. W 1834 roku w gimnazjum i szkole powiatowej, podobnie jak w gimnazjum białostockim, wprowadzono również nowe programy nauczania. W listopadzie 1834 roku gimnazjum miało 307 uczniów²⁰.

Spośród powiatowych szkół szlacheckich guberni grodzieńskiej i obwodu białostockiego szczególnie bogate tradycje miały szkoły w Brześciu Litewskim, Drohiczynie, Lidzie i Nowogródku.

Powiatowa szkoła szlachecka w Brześciu Litewskim prowadzona była przez bazylianów. Bazylianie osiedlili się w Brześciu w 1629 roku, a szkołę powołali dopiero w 1797 roku. Wówczas uzyskała ona status powiatowej szkoły szlacheckiej. W 1832 roku 8 nauczycieli uczyło 141 uczniów. W roku szkolnym 1833/1834 liczba uczniów zmniejszyła się do 116 osób. Powiatowa szkoła szlachecka w Drohiczynie (dawne kolegium jezuickie założone w 1660 roku) prowadzona była przez jezuitów. W latach 1775-1795 była to trzyklasowa szkoła wydziału małopolskiego podległego Akademii Krakowskiej. W 1811 roku szkoła została podporządkowana Wileńskiemu Okręgowi Naukowemu, jako szkoła pięcioklasowa, jednak w końcu

¹⁸ L. Zasztowt, op. cit., s. 172.

¹⁹ Ibidem, s. 172.

²⁰ Ibidem, s. 173.

lat dwudziestych funkcjonowały tylko cztery klasy. W 1832 roku nauczano w niej 5 nauczycieli 115 uczniów. Szkoły zamknięto w 1833 roku, podając jako oficjalny powód „pijaństwo ks. Wonszewskiego, rektora klasztoru pijarów”²¹. W tym samym roku na jej miejsce utworzono rosyjską publiczną szkołę szlachecką. Szkoła powiatowa w Lidzie prowadzona była przez pijarów do 1795 roku, jako trzyklasowa szkoła podwydziałowa wydziału litewskiego KEN (działała w latach siedemdziesiątych XVIII wieku), następnie jako powiatowa szkoła szlachecka. W 1832 roku w czterech klasach sześciu nauczycieli nauczano 73 uczniów. W 1833 roku placówka została zamknięta. W miejsce rozwiązanej szkoły 9 września 1834 roku otwarto rosyjską szkołę powiatową dla mieszczan, która rok później przekształcona została w publiczną powiatową szkołę szlachecką. „Powiatowa szkoła szlachecka w Nowogródku prowadzona była przez dominikanów. Dawniej było to kolegium jezuickie, następnie sześcioklasowa akademicka szkoła wydziałowa wydziału ruskiego KEN”. W 1789 roku placówka została przejęta przez dominikanów. W 1797 roku uzyskała status powiatowej szkoły szlacheckiej Zgromadzenia Dominikanów. W 1830 roku miała 107 uczniów. Najsłynniejszym jej absolwentem był Adam Mickiewicz. Placówkę zlikwidowano w 1833 roku. W miejsce szkoły dominikanów utworzono rosyjską powiatową szkołę szlachecką wraz ze szkołą parafialną systemu Lancastera, pełniącą również funkcję klas przygotowawczych²².

Los pozostałych powiatowych szkół szlacheckich był podobny, w latach 1834/1835 zostały one rozwiązane, a w ich miejsce powołano powiatowe szkoły rosyjskie. Wyjątek stanowiła powiatowa szkoła szlachecka w Brześciu Litewskim, w której dokonano zmiany programów nauczania zgodnie z wytycznymi władz rosyjskich z 1834 roku²³.

Ogółem od 1807 do 1842 roku w guberni grodzieńskiej funkcjonowało 88 szkół parafialnych, między innymi w Antopolu, Białowieży, Białymstoku, Bielsku Podlaskim, Brańsku, Brześciu Litewskim, Brzostowicy, Choroszcy, Ciechanowcu, Czeremsze, Drohiczynie, Janowie, Knyszynie, Krynkach, Siemiatyczach, Suchowoli, Wasilkowie²⁴. Natomiast w 1832 roku w guberni grodzieńskiej działało 13 szkół parafialnych, w tym 3 w powiecie wołkowyskim, 2 w powiecie słonimskim, 3 w powiecie nowogródzkim, 2 w powiecie brzeskim i 3 w powiecie kobryńskim. W szkołach tych uczyło się wówczas 318 uczniów (w tym 30 dziewczynek). Po likwidacji okręgu wileńskiego liczba szkół zmniejszyła się o 7 placówek, zaś ze szkół odeszło 200 uczniów. Natomiast w 1832 roku w okręgu białostockim funkcjonowało 19 placówek parafialnych z 355 uczniami. Po likwidacji okręgu wileńskiego, przy niezmienionej liczbie szkół, liczba uczniów zmniejszyła się o 226 osób²⁵.

²¹ Cyt. za L. Zasztowt, op. cit., s. 175.

²² Ibidem, s. 173-176.

²³ Ibidem, s. 173-174.

²⁴ Ibidem, s. 390-398.

²⁵ Ibidem, s. 312.

Rok później w obwodzie białostockim było tylko 15 szkół parafialnych, w 1834 roku – 20, a w 1843 roku – 17 placówek²⁶. W 1842 roku przy gminie ewangelickiej w Białymstoku powstała szkoła ludowa dla miejscowych ewangelików, w której uczyły się dzieci robotników fabrycznych²⁷.

4. Sytuacja szkolnictwa w guberni grodzieńskiej w latach 1843-1905

Z chwilą likwidacji obwodu białostockiego w 1843 roku i włączeniu go do guberni grodzieńskiej doszło także do likwidacji Białostockiej Dyrekcji Szkolnej. Do 1850 roku szkoły białostockie włączone były do Białoruskiego Okręgu Naukowego. W tym też roku Białoruski Okręg Naukowy przekształcono w Wileński Okręg Naukowy. Obejmował on wówczas te same gubernie, co poprzednio okręg białostocki (to jest wileńską, grodzieńską, kowieńską i mińską). Natomiast początkowo nie weszły w jego skład gubernie witebska i mohylewska (przyłączone do okręgu petersburskiego), dopiero w 1864 roku włączono je ponownie do okręgu wileńskiego²⁸.

Kłęska Rosji w wojnie krymskiej przyniosła „odwilż posewastopolską”²⁹. Car Aleksander II wstąpił na drogę najbardziej nieodzownych reform, w tym oświatowych. W ich wyniku między innymi w białostockim gimnazjum wprowadzono ponownie lekcje języka polskiego, a w Instytucie Panien Szlacheckich zezwolono na swobodne rozmowy po polsku, w trakcie przerw i na wizyty księdza³⁰. Niestety „odwilż” ta nie trwała zbyt długo. W lipcu 1858 roku ukaz carski sprecyzował sytuację szkół średnich Wileńskiego Okręgu Naukowego. W miejsce dotychczasowych 19 powiatowych szkół szlacheckich utworzono siedem gimnazjów, zaś pozostałe dwanaście placówek postanowiono przekształcić w zwykłe szkoły powiatowe o trzech klasach. Zgodnie z ukazem nowe gimnazja postanowiono powołać w Drohiczynie, Kiejdanach, Mołodecznie, Nowogródku, Pińsku, Poniewieżu i Świsłoczy. Gimnazja w Kiejdanach, Nowogródku, Pińsku i Poniewieżu uruchomiono w roku szkolnym 1858/1859, zaś gimnazja w Drohiczynie, Mołodecznie i Świsłoczy w roku szkolnym 1859/1860³¹.

Kolejne zmiany przygotowujące strukturę szkół średnich okręgu wileńskiego do nowej koncepcji podziału na gimnazja i progimnazja wprowadzone zostały w 1861 roku. W 1862 roku Wileński Okręg Naukowy posiadał już 13 siedmioklasowych gimnazjów (w Białymstoku, Grodnie, Kiejdanach, Kownie,

²⁶ J. Łukasiewicz, *Białystok w XIX wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, A. Joka (red.), t. III, s. 81.

²⁷ M. Gołowski, op. cit., s.39.

²⁸ L. Zasztowt, op. cit., s. 88.

²⁹ Por. *Polska na przestrzeni wieków*, J. Tazbir (red.), Warszawa 1995, s. 445-448.

³⁰ A. Dobroński, op. cit., s. 142.

³¹ L. Zasztowt, op. cit., s. 293-294.

Mińsku, Mozyrzu, Nowogródka, Pińsku, Poniewieżu, Słucku, Szawlach, Święcianach i Wilnie) oraz 4 pięcioklasowe progimnazja (w Mołodecznie, Świsłoczy, Telszach i Wilnie). Mimo że w 8 szkołach powiatowych liczbę klas zredukowano z 5 do 3, zachowały one wówczas jeszcze dawną nazwę „powiatowych szkół szlacheckich”. Były to szkoły w Bobrujsku, Brześciu, Drohiczynie, Lidzie, Prużanach, Rosieniach, Słonimiu i Wilkomierzu. Przedstawiona struktura szkół średnich okręgu wileńskiego utrzymała się do momentu wybuchu powstania w 1863 roku³².

Od 1864 roku szkolnictwo polskie poddane zostało kolejnej, tym razem długoletniej fali wzmożonej rusyfikacji. Odpowiednio do tego opracowano programy nauczania, podręczniki, metody wychowawcze i strukturę sieci szkolnej. W tym też duchu odbywało się kształcenie kandydatów na nauczycieli i dobieranie nauczycieli Rosjan sprowadzanych z Cesarstwa³³. Polityka caratu zmierzała do pełnej unifikacji z Cesarstwem oraz do zatarcia znamion polskości³⁴.

W północno-zachodnich guberniach Cesarstwa za najbardziej odpowiedni typ placówki oświatowej uznano szkółki parafialno-cerkiewne, podporządkowane Synodowi. Obok nich nadal istniały szkoły ludowe, kolejowe i fabryczne, tzw. parafialne podległe jednak Ministerstwu Oświaty w Petersburgu (podporządkowano mu Warszawski Okręg Naukowy, utworzony 3 grudnia 1839 roku), ewangelickie kantoraty, żydowskie szkoły wyznaniowe i szkoły prywatne o różnorodnym stopniu zorganizowania. Najwyższą pozycję w oświacie elementarnej miały szkoły powiatowe, miejskie o 4 klasach³⁵.

Stąd też w lutym 1864 roku okręg wileński (jeszcze bez guberni mohylewskiej i witebskiej) dysponował 23 szkołami średnimi z ponad 2500 uczniami. Wydarzenia powstania styczniowego 1863 roku, w których udział mieszkańców Litwy był znaczący, miały swoje odbicie także w sytuacji szkolnictwa. Liczba uczniów w gimnazjach zmniejszyła się o połowę względem stanu ze stycznia 1863 roku. Ponad dwa tysiące uczniów odeszło z gimnazjów na własną prośbę, często bez dostatecznego poręczenia, zaś 400 uczniów zostało zwolnionych za samowolne opuszczenie szkoły. Ze szkół średnich ogółem (gimnazja, progimnazja, powiatowe szkoły szlacheckie), do których uczęszczało 6488 uczniów odeszło 3100 uczniów. Nieco mniejszy był odsetek uczniów, którzy opuścili szkoły parafialne (łącznie z klasami przygotowawczymi do gimnazjów). Liczba uczniów szkół parafialnych zmniejszyła się z ponad 3100 do niespełna 2700. W sumie z ogólnej liczby 10593 uczniów (1863) we wszystkich typach szkół okręgu wileńskiego po stłumieniu powstania pozostało 6648 (1864). Liczba uczniów zmniejszyła się więc o 37%. Powyższe dane nie uwzględniają jednak szkół, które uległy likwidacji wcześniej. W 1863 roku zamknięte zostało progimnazjum w Mołodecznie, powiatowa szkoła szlachecka w Prużanach oraz 8 szkół parafialnych, 7 prywat-

³² Ibidem, s. 294.

³³ W. Sobieski, *Dzieje Polski*, Warszawa 1925, s. 9.

³⁴ J. Buszko, *Historia Polski 1864-1948*, Warszawa 1983, s. 71.

³⁵ A. Dobroński, op. cit., s. 143.

Tabela 1. Szkoły średnie wraz z liczbą uczniów w guberni grodzieńskiej w 1864 roku

Szkoła	Liczba uczniów ogółem	W tym katolików
Gimnazjum grodzieńskie	169	98
Gimnazjum białostockie	159	92
Progimnazjum świslockie	80	64
Powiatowa szkoła szlachecka w Stonimiu	55	40
Powiatowa szkoła szlachecka w Brześciu	63	23
Powiatowa szkoła szlachecka w Drohiczynie	29	23
Razem	545	340

Źródło: L. Zasztowt, *Kresy 1832-1864*, Warszawa 1997, s. 309-310.

nych pensji żeńskich i jedna prywatna szkoła realna. Wykaz placówek średnich guberni grodzieńskiej wraz z liczbą uczniów po upadku powstania styczniowego przedstawia tabela 1³⁶.

Następne lata pogorszyły jeszcze bardziej sytuację grodzieńskiego szkolnictwa. Nie tylko ze względu na ich niewystarczającą liczbę, ale także z powodu dość znaczącego przyrostu ludności. I tak na przykład Białystok dzięki uzyskanym w latach 1862-1886 połączeniom kolejowym, awansował do centrum okręgu przemysłowego i stał się największym ośrodkiem w guberni grodzieńskiej. W 1860 roku Białystok liczył 13900 mieszkańców, zaś w 1880 roku już 34500, a 1897 – 63472 i w 1910 – 80300. Około 1900 roku w mieście było 3839 domów, w tym 520 nowych³⁷. W Białymstoku oprócz ludności polskiej zamieszkiwali według spisu powszechnego z 1897 roku Żydzi – stanowili wówczas 66 % ogółu ludności, Polacy – stanowili 19-20%, Niemcy – niespełna 6 %, a Rosjanie około 9%³⁸.

W czasie powstania i bezpośrednio po nim, Rosjanie dokonali 669 egzekucji i około 33 tysięcy Polaków zesłano w głąb Rosji, zaś około 10 tysięcy opuściło ojczyznę udając się na emigrację³⁹. Ponadto Petersburg prowadził politykę oficjalnej dyskryminacji Polaków. Majątki uczestników powstań uległy konfiskacie. Podejrzanych o udział w nich zmuszono do sprzedaży dóbr Rosjanom. Polacy, których liczba w guberniach zabużańskich zmniejszyła się w wyniku masowych wysiedleń na wschód, zgodnie z rządowym rozporządzeniem nie mogli kupować nowych posiadłości, natomiast mocno uszczuploną polską własność ziemską obciążono wysokim podatkiem. Przynależność do dyskryminowanej grupy zamykała też drogę do urzędów i publicznych funkcji⁴⁰.

Polacy w guberni grodzieńskiej oprócz ograniczonego dostępu do szkół

³⁶ L. Zasztowt, op. cit., s. 308-309.

³⁷ W. Monkiewicz, op. cit., s. 16.

³⁸ A. Dobroński, op. cit., s. 142.

³⁹ *Dzieje Polski*, A. Chwalba (red.), wyd. II, Kraków 2000, s. 558.

⁴⁰ *Polska na przestrzeni wieków*, op. cit., s. 457. Zgodnie z ukazem carskim z 22 maja 1864 roku osoby pochodzenia polskiego na ziemiach zabranych nie mogły zajmować żadnych wyższych stanowisk, ani pracować wśród ludu. Mogły być urzędnikami niższego szczebla. (*Dzieje Polski...* op. cit., s. 557).

borykali się też z nasilającą się rusyfikacją. Władze carskie w 1871 roku „wprowadziły zakaz używania języka polskiego nie tylko w szkołach lecz również w miejscach publicznych, noszenia strojów narodowych i ... używania polskiego stylu zaprzęgów konnych”⁴¹.

Mimo nasilonej akcji rusyfikacyjnej Polacy zachowali świadomość narodowej tożsamości. W marcu 1881 roku doszło do udanego zamachu terrorystycznego na cara Aleksandra II. Zamachu dokonał absolwent gimnazjum białostockiego wraz z rewolucjonistami rosyjskimi. Car zginął w wyniku wybuchu bomby⁴². Nowy monarcha Aleksander III zaostrzywszy represje polityczne w „Kraju Przywiślańskim” wzmógł działania rusyfikacyjne.

Walka o szkołę polską toczyła się w podziemiu, na tajnym nauczaniu. Naród garnął się do nauki, jednocześnie przeciwstawiano się zakładaniu na wsi urzędowych szkół, broniąc się w ten sposób przed wynarodowieniem. Utrzymywano więc ze składek nauczycieli, którzy potajemnie, w chłopskich izbach uczyli czytać i pisać po polsku. Także we dworach uczono patriotyczną młodzież. Wiele też dzieci i dorosłych uczyło się drogą samouctwa. Czytający pomagali nieczytającym. Oczywiście ruch ten nie mógł zaspokoić rozwijających się potrzeb oświatowych i zahamować rosnącego analfabetyzmu⁴³.

Umiejętności czytania, pisania i rachowania na wsi, wyłączając duchowieństwo, rodziny właścicieli ziemskich i funkcjonariuszy państwowych należały do rzadkości. Dlatego też analfabetyzm stał się zjawiskiem powszechnym.

Podczas spisu w 1897 roku za analfabetów uznano 61,6% ludności zamieszkującej obszar byłego obwodu białostockiego. W Białymstoku nie umiało czytać 42% mężczyzn i 59% kobiet. Likwidację analfabetyzmu utrudniał niedostatek samouczków, niełatwy dostęp do bibliotek i nade wszystko bierna postawa władz oświatowych⁴⁴.

5. Zamiast zakończenia

W 1905 roku wzmogła się akcja strajkowa. Do protestów przystąpili głównie robotnicy dużych ośrodków przemysłowych w Warszawie, Zagłębiu Dąbrowskim, w okręgu białostockim. Punkt kulminacyjny przypadł na jesień, kiedy dołączyli pracownicy kolei. Obok postulatów pracowniczych i socjalnych żądano swobód politycznych, narodowych i oświatowych⁴⁵. Społeczeństwo polskie domagało się prowadzenia zajęć lekcyjnych w języku polskim. Do publicznego sprecyzowania zadań w kwestii szkolnej doszło w grudniu 1905 roku w ramach obchodów

⁴¹ Cyt. za A. Chwalba, op. cit., s. 558.

⁴² W. Monkiewicz, op. cit., s. 17.

⁴³ J. Landy-Tołwińska, *Analfabetyzm w Polsce i na świecie*, Warszawa 1961, s. 38-39.

⁴⁴ A. Dobroński, op. cit., s. 143.

⁴⁵ *Dzieje Polski*, op. cit., s. 596-597.

mickiewiczowskich.

Carat tylko okresowo zezwolił na prowadzenie niektórych zajęć w języku polskim. Dlatego też szybko powiększyła się liczba tajnych kompletów. Tajne nauczanie w końcu 1905 roku nabrało charakteru instytucjonalnego, częściowo objętego działalnością Polskiej Macierzy Szkolnej. „Z kompletami współpracowali właściciele księgarni, osoby prowadzące ochronki, żłobki, uczniowie starszych klas szkół średnich. «Posterunki oświatowe» zamieniono na szkoły z 30-40 uczniami. Policja rozpoczęła kontrakcję w 1908 roku. Wtedy to ponownie usunięto język Polski ze szkół publicznych”⁴⁶.

Skutki rusyfikacji były tragiczne. Według spisu ludności z 1921 roku, w pierwszych latach istnienia Drugiej Rzeczypospolitej było 7,1 miliona osób w wieku 10 i więcej lat nieumiejących czytać. Stanowiło to 33,1 % ogółu ludności w tym wieku (w miastach 18,7 %, na wsi 38,1 %). Najgorzej pod tym względem przedstawiała się sytuacja na obszarze byłego zaboru rosyjskiego (zwłaszcza w województwach wschodnich), gdzie przed wojną nie obowiązywał przymus szkolny; poleskie – 71 %, wołyńskie – 68,8 %, wileńskie – 58,3 %, nowogródzkie – 54,6 %⁴⁷. ❧

⁴⁶ Cyt. za A. Dobroński, op. cit., s. 145.

⁴⁷ S. Mauersberg, *Komu służyła szkoła w Drugiej Rzeczypospolitej? Społeczne uwarunkowania dostępu do oświaty*, Wrocław 1988, s. 91.